

Наталія Крюкова

КРЮКОВА Наталія Василівна — старший викладач Севастопольського гуманітарного університету. Сфера наукових інтересів — релігієзнавство, історія релігій в Україні.

МУСУЛЬМАНСЬКІ СВЯТИНІ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТ РЕЛІГІЙНОГО ПОКЛОНІННЯ

Мета даного дослідження — простежити історію становлення ісламу в Криму, описати і проаналізувати місця шанування мусульман, які знаходяться на цій території.

Хоча проблема, іменована «іслам у Криму», достатньо повно відображена в сучасних публікаціях з історії, археології, релігієзнавства (особливо в працях В.В.Бартольда, О.Є.Бойцової, Є.В.Крикуна, А.О.Щепинського, А.Л.Якобсона, О.Г.Герцена, Ю.М.Могаричева, С.В.Харитонова), все ж окремі аспекти теми вимагають докладнішого розгляду. Актуальність визначається не лише науковими завданнями, але й реальними обставинами, а саме — надто до складною міжнародною й міжконфесійною ситуацією на території сучасного Криму.

Від XIII до XVIII століття у духовному, політичному, соціальному й економічному житті Криму домінуючу роль відігравала релігія, яка опанувала півострів — іслам. У монгольську добу конфесійна ситуація була не менш складною. У південно-західній гірській частині знаходилась держава Феодоро, якою володіли видатні представники візантійської

династії Гаврасів. Окремо існувало невелике аланське князівство Кирк-Йер. Його правителі прийняли православне християнство, імовірно, грецького обряду. Східна частина Криму в XIII — XIV й навіть в XV століттях продовжувала зватися Газарии. Хоча Хазария й припинила своє існування ще в середині XI століття, все ж юдаїзм тут зберігався.

Ісламізованою була в монгольські часи частина півострова в степовому і передгірському Криму з головним містом Солхат. Незабаром іслам запанував й на території, де розташована Кафа (сучасна Феодосія).

Політичну незалежність Кримське ханство у складі Золотої Орди одержало в середині XV століття, а відтак мусульманська культура в Криму формувалась як складне й багатопланове явище. Можна ствердити, що на місцях утворився так званий синкретичний або «народний» іслам, адаптований до місцевих культурних і релігійних традицій. Існував і так званий «леталістський» іслам, що базувався на строгому дотриманні всіх шаріатських норм і узгоджувався з розвитком мусульманської богословської думки. До рангу державної релігії в Кримському ханстві був піднесений сунізм ханіфітського зразка.

Особливої уваги потребує питання способів і методів ісламізації в Криму. Можна відзначити, що основними методами було створення мусульманських духовних центрів (імаретів) у головних адміністративних, торговельних і стратегічних населених пунктах, а також підтримка ханською адміністрацією суфійських місіонерів. Найважливішою функцією їх діяльності було адаптувати іслам до місцевих умов. Суфії не наполягали на ретельному дотриманні зовнішніх форм мусульманського віровчення й толерантно ставилися до місцевих звичаїв і культів, пристосовуючи їх, по можливості, до ісламу. У мусульманську практику проникали різні елементи християнства, юдаїзму й інших релігій поширених серед численних кримських етносів. Особливо варто відзначити,

що місцеві народні свята були оголошені днями поклоніння мусульманським святим місцям і могилам, а древні кримські святилища оголошувались азисами. У «Східному збірнику» 1913 року (видання товариства російських орієталістів) написано, що «одним із найцікавіших залишків старовини являються так звані «азиси» — гробниці святих, руїни древніх монастирів або навіть просто видатні місця, свято шановані однаково і мусульманським, і християнським населенням Криму. Існують й виключно мусульманські азиси» [7, с.214]. Називають вісім найбільш відомих у Криму азисів.

Перший — Інкерманський азис. Це могила похованого тут святого, розташована на горі над Інкерманським монастирем. Вона була оточена з усіх боків невисокою стіною простої кладки. Це азис шейха Якуб-ефенді, що проповідував іслам у Криму. Його вшановували у вересні, але окремі прочани відвідували його й у будь-який інший час.

Другий — Косьмо — Дем'янівський азис цілющої води (Саглик-су-азіз). Могили святого немає. Прочани вірять, що, можливо, з могили б'є цілюща вода. Хворі, що звертались за допомогою, сподівались на зцілення від усяких недугів — «дурного ока», меланхолії, «душевної тісноти» — за виразом татар. Ці азиси вказують на те, що греки, котрі прийняли іслам, зберегли пам'ять про здавна шановані місця і привчили нащадків до такого ж їх вшанування, хоча й у видозміненому, ісламізованому вигляді.

Третій і четвертий азиси знаходяться у Бахчисараї. Один з них розташований у передмісті, що так і називається — Азиз. Інший перебуває у верхній частині міста, у лощині навпроти Чуфут-Кале. У першому з них вшановується святий Мелек Гайдер, що спочиває в мавзолеї. За твердженням татар, цей азис зцілює від отруйних укусів. Інший називається ім'ям Гази Мансур. Обоє святих, за переказами арабів, були сподвижниками Пророка. Вони, будучи пораненими в битвах за віру, прискакали на чудесних конях на Зелений півострів

(Крим), де і були поховані. Вони знали, що після них у Криму з'являться мусульмани, які чудесним способом відкриють місце знаходження їхніх могил, що й сталося. Можна стверджувати, що ці два азиси мають загальномусульманське значення, інші ж чотири азиси місцевого походження й шанування. Таким є Кирк-Азис (сорок святих), розташований поблизу села Кая-Асти, північніше селища Зуя неподалік від Сімферополя. Він виник на місці, де, згідно переказам, в минулому були поховані сорок мусульманських мучеників, котрі загинули у боротьбі із невірними. Християни Криму також вшановували це місце, вважаючи, що тут поховано сорок юнаків загиблих за віру. Це один з яскравих прикладів спільного мусульмансько-християнського шанування «святого місця».

Наступний азис — Салгір-Баба на окраїні Сімферополя, який, за мусульманськими віруваннями, рятує від лихоманки.

На березі Мойнакського солоного озера в Євпаторії, біля самої води, розташований ще один азис. Могила святого з невідомим ім'ям являє собою купу каміння і перебуває в дуже занедбаному стані. Тут прочани зцілюються від усіляких шкірних захворювань. У воді Мойнакського озера проводився обряд повного культового (абдез) обмивання, читалися молитви.

І, нарешті, на Південному березі Криму, в селищі Гурзуф неподалік від Генуезьких руїн подорозів Суук-Сурозташований азис невідомого імені. Вшановується він порівняно недавно, від середини XIX століття. Згідно переказам, одна мешканка Гурзуфа занедужала на нервовий розлад і поїхала лікуватися в Бахчисарай на азис Мелек Гайлера. Бахчисарайський шейх допоміг їй і повідомив, що на цвинтарі у Гурзуфі спочиває «Великий святий». Жінка розповіла про це місцевому муллі. Наглядаючи за могилами, той помітив уночі над однією з них світіння. Тут була споруджена огорожа, і це місце стало святим [7, с.216].

Деякі дослідники, наприклад С. Я. Єлпатьєвський [4, с.115], згадують ще один кримський азис — Кемаль-Бабай, розташований у Карадазі. Серед кримських татар поширена легенда про цю святу людину — мудрого й чесного старого, котрий все життя шукав правду й навчав правді людей. До Жовтневої революції його могила являла собою велику кам'яну плиту, обнесена довкола каменями й обгороджена металевим плотом. Після революції вона була, на жаль, зруйнована й опоганена і зараз важко визначити це місце. Цей азис вшановували не тільки татари, але й греки, вірмени, болгары.

Варто зазначити, що кримськими татарами в добу поширення ісламу на півострові були вписані яскраві сторінки в його кам'яний літопис. Це культові спорудження в Старому Крими (Солхат), Феодосії (Кафа), Бахчисараї, Ак-Мечеті, Євпаторії (Гезлев) і в інших куточках Криму. Автору видається необхідним зробити опис деяких з них.

Активна ісламізація Криму ознаменована була зведенням культових споруд у Солхаті. Нинішній Старий Крим відомий до нашого часу під різними назвами, які змінювали одна другу — Солхат-Крим, Ескі-Крим. Перед приходом ординців Солхат являв собою досить могутнє на той час місто, укріплене мурами й вежами. Населення міста було неоднорідним щодо етнічного складу і багатомовним. Християнське населення італійско-грецького походження доповнювала велика вірменська колонія. Так, добре відомий розташований поблизу Солхата вірменський монастир Сурб-Хач, заснований у XIV столітті, який служив релігійним і культурним центром кримських вірменів. Саме Солхат обрали в XIII столітті в якості адміністративної столиці представники багатоплемінної маси азійських кочівників Золотої Орди. Незважаючи на їхню різноманітність, вони здавалися їхнім сучасникам-християнам єдиним народом, який називали «татари». Кочівники, розбудовуючи місто, не маючи власного

будівельного досвіду, вдавалися за допомогою до місцевих майстрів. За часів правління ординського хана Узбека, котрий посів престол в 1312 році ще язичником, розпочалася активна ісламізація Криму. Хан звелів побудувати в Солхаті з нагоди свого утвердження при владі гарну мечеть, а згодом і вище мусульманське духовне училище — медресе. Мечеть Узбека була споруджена в 1314 році, а в 1332-33 роках до неї був прибудований будинок медресе. Мечеть мала базиличну конструкцію і була прямокутною в плані, із входом з північної сторони й вбудованим з північно-східної сторони мінаретом. Внутрішній простір храму поділявся на три нефи. У південній стіні — різьблений михраб. Медресе в плані — майже квадрат, з великим внутрішнім подвір'ям, зі східної сторони — урочистий портал. Портал, як і значна частина медресе були втрачені, однак добре збереглися описи археологів і реставраторів, що дають уявлення про вигляд медресе. Тут вивчали Коран, філософію, риторику, арабську мову, арифметику, астрономію, логіку, правознавство. Випускники, одержавши вищу духовну освіту, ставали муллами, кадїями, філософами. Вони успішно поширювали іслам по всьому півострові. Після здобуття Кримським ханством самостійності ханська резиденція переноситься до Бахчисараю. Значення Солхата-Криму поступово занепадає і він отримує назву Ескі-Крим (Старий Крим). Ще протягом довгого часу він був овіяний минулою славою, та все ж поступово його значення згасає. М Броневський, відвідавши його в 1578 році, залишив такий опис міста: «Крем, або по-татарски Крим, місто з фортецею, оточене високою й товстою стіною, яке цілковито відрізняється від інших міст Середземного Херсонеса (так називав його Птолемей) своєю величністю й знаменитістю... видніються ще храми й святилища... не тільки в самому місті, але й поза містом, прикрашені халдейськими написами, висіченими на великих каменях... Як видно із руїн і просторості місць, це було одне зі славнозвісних і найвеличніших міст свого часу...» [2, с.346].

Необхідно згадати про ще одне велике середньовічне місто-порт Криму — Кафу (Феодосію). Сучасники називали її Кичик-Стамбулом (маленьким Стамбулом). У XVII столітті в османську добу вона стала величезним містом із восьмидесятитисячним мусульмано-християнським населенням. Османи, перебуваючи в Кафі, спорудили сімдесят мечетей. Зрозуміло, що можна припустити, що під мечеті пристосовувались й багаті християнські храми й інші будівлі, що практикувалося всюди. Класичним прикладом цього являється храм Святої Софії в Константинополі, перебудований у стамбульську мечеть Ай-Софія. Добре збереглась у Феодосії мечеть Муфтій-Джами, побудована в 1623 році. Характерно, що після переходу Криму до Росії й еміграції з Феодосії турків кафська мечеть була пристосована під вірменський храм Успіння й служила вірменам у цій якості протягом досить тривалого часу. Муфті-джамі відреставрована; у плані являє собою квадратну будівлю із прямокутним виступом на південній стороні, де знаходиться вівтарна частина з михрабом. До північно-західного кута будинку примикає стрункий мінарет, купол молитовного залу й сам мінарет прикрашають «чотки» з півмісяцем. Храм має три входи — головний і два бічних. Урочисто прикрашений інтер'єр храму: високий і просторий, нерозчленований опорами підкупольний зал, з усіх боків осяяний двох'ярусним бічним й верхнім, з-під купола, світлом. Мечеть Муфтій-Джами за багато років служила храмом і туркам, і кримським татарам, і кримським вірменам. Після тривалого запустіння вона, завдяки старанням кримських і київських реставраторів, в 1975 році набула первісного, властивого мусульманському храму благочестивого вигляду, і служить культурною спорудою у наші дні місцевим представникам мусульманської конфесії.

Турки-Османи, захопивши в 1475 році Крим, заснували неподалік від древньої Керкинитіди свій опорний пункт — Гезлев (сучасна Євпаторія). У хаотично забудованих міських

кварталах з лабіринтами кривих вузьких вулиць жили татари, турки, вірмени, караїми, греки й інші народності. Після того, як на кримський престол вступив хан Девлет-Гирей I, місто стало інтенсивно забудовуватися й ущільнюватися. Саме тут хан велів закласти найбільшу, найвеличнішу й найкращу на півострові мечеть, тому що в Гезлеве він вбачав другий Стамбул, а Бахчисарай був малим і тісним. Проект був розроблений у Стамбулі знаменитим архітектором Ходжі Синаном. Доробок цього видатного зодчого нараховує 131 мечеть; Шах-Заді й Сулейманіє в Стамбулі, Селиміє в Едирні користуються світовою славою.

П'ятнична мечеть Джума-Джамі була закладена в Гезлеві в 1552 році, а будівництво завершене близько 1564 року. Мечеть розташована в східній частині сучасної євпаторійської набережної. Композиція ханської мечеті своїм силуетом нагадує стамбульську Ай-Софію. Зі сходу й заходу розташовані два мінарети, головний вхід являє собою галерею по довжині фасаду; ми бачимо стрілчасті арки, дві міхрабні ніші з двох сторін прикрашені різьбленими парадними дверима. Нещодавно мечеть повністю відреставрували, і оновлений храм знову служить парафіянам місцем спілкування з Богом. Неподалік від П'ятничної мечеті розташований Свято-Микільський православний собор. Це символічний для Криму факт, який мимоволі викликає думки про давню суперечку двох релігій, про їхній мирний діалог, про перегук часів і культур, про спадкоємність традицій, про спільні витоки.

Більш докладно варто охарактеризувати культові споруди найбільш значимого для кримських мусульман місця, палацу серед садів — Бахчисарая.

На трохи піднесеному вгору плато лівого берега ріки Чуруксу при дорозі ординці ховали своїх вельмож, мудреців, праведних мусульман, сподіваючись, що ті переселяються в кращий світ на поклик Аллаха. Померлим ставилися пам'ятники, а найбільш знатним і заможним споруджувалися

мавзолеї — дюрбе. Пізніше тут був побудований текіє (монастир) дервішів (мандрівних ченців). Це священне для кримських татар місце було названо Кирк-Азизлер, або просто Азиз. Пізніше, уже в XX столітті, частина надгробків була перенесена на ханський цвинтар при палаці, мечеть закрили, а від монастиря вціліла лише надвірна кафедра проповідника — мімбер. Порівняно добре збереглися чотири дюрбе Азиза. Наголосимо, що іншого подібного «заповідника мавзолеїв» у Криму немає. Один із найбільш давніх з них знаходиться ліворуч по дорозі на Севастополь. Напис із словами присвяти свідчить, що його наказав побудувати Мухаммед-Шах-Бий для своєї матері Бий-Юде-Султан.

На сучасній вулиці Будьонного знаходиться своєрідний ансамбль із трьох мавзолеїв і окремої споруди мімбера у вигляді восьмигранної башточки із шатровим завершенням. Це добре збережений зразок малої архітектурної форми середньовічного Криму XVI — XVII століть. На схід від мімбера стоїть кубовидне дюрбе Ахмед-Бея, який помер у 1577 році. На північ від мімбера серед приватної забудови провулка Першотравневого розташований дюрбе Мухаммед-Бея, так званий Малий восьмигранник. Ця будівля датується XVI століттям. І, нарешті, домінуюче положення в комплексі усипальниць Азиса займає Великий восьмигранник — дюрбе Мухаммед-Гірея II, побудованого наприкінці XVI — початку XVII століття в кращих традиціях османського зодчества. Вважається, що урочистішого від цього дюрбе немає споруд у Криму. Всі чотири дюрбе — однокупольні будівлі з високим поминальними приміщеннями і низьким склепом, де здійснювалось поховання в дерев'яних трунах. Вхід у склеп був зі східної або південної сторони, який закладався або заставлявся кам'яною плитою. На підлозі верхнього приміщення споруджувався надгробник, де іноді поміщався напис із датою. Безумовно, це місце в Бахчисараї, яке досі зветься Азис, є досить шанованим серед кримських мусульман.

Перш ніж перейти до опису культових споруд Ханського палацу, мусимо згадати пролітню ханську резиденцію Ашлама-Сарай, розташовану в Салачику, названого тепер Старосіллям. На жаль, час, війни, пожежі не залишили практично нічого від первісної пишноти цього Палацового комплексу. Лише дві старі будівлі можуть нагадати відвідувачам про той час — це медресе Зінджирлі й дюрбе Хаджи-Гірея. Інші споруди назавжди втрачені.

Середньовічне вище духовне училище Зінджирлі — медресе було побудовано в 1500 році за наказом Менглі-Гірея, сина Хаджи-Гірея-Хана. Вірогідно, що учні медресе успішно засвоювали божественні науки в цьому замкнутому в собі, відгородженому від мирської суєти унікальному світі. Тут же, неподалік від медресе, на схід від нього стоїть добре збережений дюрбе Хаджи-Гірея, побудований його сином Менглі-Гіреєм в 1501 році. Особливо виразна архітектура мавзолею, на думку його творців, повинна була посилювати значимість і призначення дюрбе — усипальниці фундатора нової татарської держави. В 1515 році тут же в склепі гробниці Хаджи — Гірея був похований і його син — хан Менглі-Гірей, засновника нового Ханського палацу Баштан-Сарай.

Палац у садах, Баштан-Сарай, який став назвою міста, створювався зі східною пишністю протягом трьох сторіч, починаючи з XVI століття. Він двічі горів, багато разів перебудовувався й обновлявся, щораз змінювався його вигляд, але збережені частини палацу разом зі старими документами дозволяють відновити колишній образ резиденції кримських ханів.

Безумовно, особливої уваги заслуговує самий значимий будинок палацового комплексу, його духовний центр — Велика Ханська мечеть — Хан-Джамі. Двоярусна мечеть прямокутна у плані, на вершині даху — шпиль із кулями й півмісяцем. До мечеті примикають два мінарети. У південній частині храму — орієнтований на Мекку міхраб, у північній — головний вхід

і ряд вікон верхнього ярусу. Над входом у мечеть – напис з іменем засновника мечеті й датою будівництва: « Селямет-Гірей побудував цю чудову мечеть в 1740 році». Ліворуч біля входу був облаштований квадратний дворик з невеликим басейном, де проходив обов'язковий для мусульман ритуал обмивання перед входом у храм. Галереї, арки, майолікові вставки з орнаментами й каліграфічними написами, вітюваті декоративні візерунки, — все це, безумовно, є прикрасою мечеті, що надає їй особливого, святкового вигляду. Інтер'єр мечеті урочистий і строгий. Внутрішній простір поділений двома рядами опор на три поздовжні нефи. У поперечному напрямку зал розділений на три функціональні зони: нартекс (притвор), молитовну й вівтарну частину.

Імам сидів перед міхрабом на постійному місці священнодійства, мейрабе. Праворуч від нього — мімбер (золочена кафедра, з якої по п'ятницях читалися повчання арабською мовою; повідомлялися релігійні догмати й перекази). Ліворуч від мейраба знаходилась інша дерев'яна кафедра — кюрсю, з якої мулла вимовляв проповіді повчального характеру. Підлога була встелена намазликami, на яких правовірні здійснювали молитву (намаз). Головна архітектурна деталь інтер'єра мечеті — міхраб. Це невелика ніша складного обрису в південній стіні. Характерне сталактитове завершення, майстерне різьблення, і особливо звисаючі зверху по центру ніші кулі, що нагадували страусячі яйця (символ відродження життя), — все це повинне було притягувати погляди тих, хто молиться й змушувати їх зосередитися лише на одній ідеї — про Бога, інакше молитва не буде до вподоби Всевишньому. Можна відзначити, що в архітектурі Хан-Джами було досягнуто стильової єдності зовнішніх форм і внутрішнього планування, що підкреслює досконалість цієї культової споруди. У нинішній час у мечеті регулярно відбуваються богослужіння.

Особливу увагу привертає місцевість за два кілометри на схід від Бахчисарая у мальовничій ущелині Мар'ям-Дере, що в перекладі з татарського означає «ущелина Марії». Саме тут по-сусідству розташовані культові споруди й місця поклоніння трьох конфесій.

Чуфут-Кале й навколишня місцевість досить детально вивчена й описана археологами й істориками. Ці об'єкти належать до найбільш часто відвідуваних пам'яток, цікавих як для туристів, так і для прочан. Шлях до Чуфут-Кале пролягає через Йософатову долину на схід кам'янистою стежкою повз висохлий фонтан Гази Мансура, мимо текіє (обителі) дервішів і мусульманського цвинтаря XV-XIX століть. Це місце надто шановане мусульманами. На цвинтарі в одній із споруд поховані троє – святий Гази Мансур і шейхи Халіль і Рамазан. Про цей азис вже згадувалось вище. Халіль і Рамазан, що прибули до Криму з Бухари, у сні довідалися про місце поховання святого Гази Мансура і заснували тут текіє у 838 році Хиджри (1434 рік), а після смерті були самі поховані поруч зі святим. За описом турецького мандрівника XVII століття Евлія Челебі, могила Гази Мансура – величний будинок, місце поклоніння [5, с.38]. Це місце було описане також відомим арабістом першої половини XX століття О.А.Акчокракли: «У літні місяці сюди щорічно приходять цілі родини віруючих мусульман на поклоніння, і раз у рік збираються мандрівні дервіші на врочисту молитву» [1, с.170].

Йософатова долина, якою проходить дорога на Чуфут-Кале, містить також шановане місце поховання юдеїв. Сама назва долини не є випадковою. Вона перегукується з назвою священної долини в Єрусалимі, і, так само як і в єрусалимській Йософатовій долині, тут знаходиться великий юдейський цвинтар. В ній споруджено більше п'яти тисяч надгробків — поховань караїмів. Привозили сюди померлих не тільки із Чуфут-Кале, але й з інших міст Криму.

Показовою є історія самого «печерного міста» Чуфут-Кале. Дослідження останніх років дозволяють припустити, що фортеця була зведена наприкінці VI-VII століть і належала гото-аланам — федератам Візантійської імперії. Письмові джерела XIII-XVII століть містять назву Кирк-Ор (Кирк-Єр), що в перекладі із кримсько-татрської означає «сорок укріплень». Варто зазначити, що після походу Ногая серед зруйнованих ним міст цієї фортеці немає. Так як, до початку XIV століття Кирк-Ор належав аланам, які, судячи з письмових джерел, перебували в союзницьких відносинах з візантійським Херсоном; то панівною релігією в місті-фортеці мало би бути християнство. Одне із приміщень у східній частині першого ярусу печерного комплексу біля Південих воріт, іменоване приміщенням № 3, можна з певною долею вірогідності назвати церквою. Приміщення прямокутне в плані, у південній стіні — три вікна, два прямокутних і одне арковидне. Праворуч від нього — підставка у заглибленні, ймовірно, для установки ікон. Нижче вздовж стіни збереглися залишки лави. У північно-західному куті огорожене місце, де є ще одне заглиблення, ймовірно, також для ікони. За ним знаходиться другий двірний отвір, що веде до приміщення, в якому археологи у 1973 році розкопали велику усипальницю [10, с.359].

На думку Могаричева, якщо його припущення вірне, то ці приміщення служили церквою, яка за своєю конструкцією була схожа на «церкву з баптистерієм» на городищі Тепе-Кермен, а відгороджене приміщення, швидше за все, є розташованим всередині наоса вівтарем [8, с.92]. Важливо відзначити, що на стінах печер даного комплексу були виявлені висічені у камені хрести. Особливості печерного комплексу дозволяють припустити, що тут в VIII — IX ст. тут існувало християнське поселення, і, можливо, монастир. О.Г. Герцен і Ю.М. Могаричев, розвиваючи цю гіпотезу, припускають, що час його існування відноситься до XI — XIV століття,

а опустів він після того, як у середині XV століття Кирк-Ор став столицею Кримського ханства. Однак, монастир не був знищений цілковито, його спадкоємцем міг стати в XV столітті Успенський монастир. Не випадково, що саме в XV столітті з'являються відомості про Успенський монастир, розташований на протилежному схилі ущелини Марьям-Дере [3, с.43].

У XV столітті з утворенням Кримського ханства Чуфут-Кале стає першою столицею цієї держави. Саме тут і облаштували свою резиденцію перші кримські хани — Хаджи-Девлет Гирей і його син Менгли Гирей. У Кирк-Оре розбудовується мечеть, закладена тут ханом Джанібекком, можливо, засновується медресе, будується ханський палац. У місті мешкали мусульманська, християнська (імовірно, грецька й вірменська) та юдейська громади.

На території «печерного міста» між Бурунчакською й Середньою вулицями знаходяться руїни вищезгаданої мечеті. У період правління Хаджі Гирея вона була головною мечеттю Кримського ханства. Будинок мав прямокутну в плані форму, орієнтовану з півночі на південь. У південній стіні зсередини містилась молитовна ніша — міхраб із сталактитовим склепінням. У північно-західному куті мечеті був розташований мінарет.

Ще одним мусульманським культовим об'єктом Чуфут-Кале, який становить цінність, являється мавзолей Джанике-Ханум, розташований на відстані 20 метрів на північний схід від руїн мечеті. Джанике-Ханум була дочкою золотоординського хана Тахтамиша. Відомо, що у 1416 році вона здійснила паломництво до Мекки. Після смерті чоловіка, еміра ногайської орди- Едигея, Джанике-Ханум оселилася в Кирк-Орі, на своїй батьківщині й батьківщині матері. Імовірно, до самої смерті у 1437 році вона була правителькою Кирк-Ора і підтримувала Хаджі-Девлет Гирея в його боротьбі за владу. Сам мавзолей являє собою восьмигранну будівлю

під черепичним дахом із порталом, прикрашеним пишною кам'яною різьбою. Поруч із мавзолеєм Джаніке-Ханум знаходився давній мусульманський цвинтар.

Чуфут-Кале був столицею Кримського ханства недовго. На початку XVI століття починається будівництво Бахчисарая і резиденція хана переміщається спочатку до Салачика (нині Старосілля), де збереглися культові споруди, про які йшлося вище, а згодом — до Бахчисарая. Туди ж переїжджають і всі мусульмани. Вже в XVII столітті у фортеці лише начальник і кади (суддя) були татарами. Новою назвою фортеці стає, власне, Чуфут-Кале, що означає «юдейська фортеця». Після того, як татари покинули місто, тут жили в основному караїми й невелика вірменська громади, а після виводу християн із Криму в 1778 р. — тільки караїми.

У Чуфут-Кале знаходяться молитовні храми караїмів — Велика і Мала кенаси. Велика кенаса була побудована, імовірно, в XIV столітті. Мала кенаса, яка розташована західніше, була побудована й відремонтована в XVIII столітті. У Великій кенасі відбувалися релігійні служби, а Мала призначалася для зборів, де вирішувалися різні справи караїмської громади.

Отже, можна зробити наступні висновки. У мусульман існують такі категорії священних місць: могили святих (реально існуючі або вигадані), тобто так звані азиси (азиси), поховання й мавзолеї (дюрбе) знатних громадян, а також природні священні місця — джерела, гори тощо. Все ж можна відзначити, що мусульмани на протигагу від християн є більш прагматичними щодо визначення святості місця. Вода, джерело, ріка шанувалися ними більше за господарською й життєвою необхідністю. Їм рідше надавали сакрального значення. Можна підкреслити особливе культове значення Бахчисарая і його околиць — ущелини Мар'ям-Дере, Йософатової долини, Чуфут-Кале.

Особливо звертає на себе увагу той факт, що на такому порівняно невеликому просторі зосереджена така

кількість важливих культових об'єктів: Свято-Успенський монастир, дюрбе Хаджи Гирея й Менгли Гирея, азис Гази Мансур, древній юдейський цвинтар в Йософатовій долині, ймовірна християнська церква, мечеть, кенаса на території «печерного міста» Чуфут-Кале. Якщо дотримуватись теорії земного магнетизму, то, можливо, саме тут і проходять або перетинаються так звані лей-лінії, що відтворюють потоки магнетизму Землі, які усвідомлюються як шляхи «Духа Землі», природні канали енергії.

Література

1. *Акчокраклы О.А.* Новое из истории Чуфут — Кале // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Т. II, 1928.
2. *Бронеvский М.* Описание Крыма. Записки Одесского общества истории и древности. — Т. IV, 1867.
3. *Герцен А.Г.* Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей: Кырк — ор. Чуфут — Кале. — Симферополь, 1993.
4. *Елпатьевский С.Я.* Крымские очерки. Год 1913. — Феодосия, Коктебель, 1998.
5. Книга путешествия: Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.) / Пер. и коммент. Е. В. Бахревского. — Симферополь, 1999.
6. *Крикун Е.В.* Памятники крымскотатарской архитектуры. — Симферополь, Крымучпедгиз, — 1998.
7. Крымские азисы (гробницы святых) // Восточный сборник. — СПб, 1913.
8. *Могаричев Ю.М.* Пещерные церкви Таврики. — Симферополь, 1997.
9. *Харитонов С.В.* Пещерные города Крыма. Одесса, СПД Бровкин А.В. — 2005.
10. *Чорев М.Я.* Работы на Чуфут — Кале // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974.

Надійшла до редакції 21.05.2007 р.